

І.П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І Т.Г. ШЕВЧЕНКО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті пропонується аналіз творчості І.П. Котляревського і Т.Г. Шевченка в контексті історії становлення сучасної української літературної мови.

Ключові слова: *І.П. Котляревський, Т.Г. Шевченко, національна мова, нова літературна мова, українська мова, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. В історії розвитку української національної мови, у духовному житті українського народу І.П. Котляревський по праву вважається зачинателем нової української літературної мови, а Т.Г. Шевченко – основоположником, творцем сучасної української літературної мови.

Розуміння ролі великих майстрів слова І. Котляревського і Т. Шевченка в історії української культури є необхідною умовою знання історії України, української національної ідентичності, виразником якої є мова.

У становленні української національної мови вчені виділяють такі періоди:

- 1) протоукраїнська мова (VII – XI ст.);
- 2) староукраїнська мова (XI – кінець XIV ст.);
- 3) середньоукраїнська мова (кінець XIV – початок XIX ст.);
- 4) нова українська мова (з початку XIX ст.).

Початком нової української літературної мови умовно вважається 1798 рік – рік опублікування трьох перших частин "Енеїди" І. Котляревського, що утвердила загальнонародну мову в літературі.

Високу оцінку автору безсмертної "Енеїди" дав Т. Шевченко, назвавши його батьком:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть! (Т. Шевченко. *На вічну пам'ять Котляревському*).

І.П. Котляревського називають першим класиком нової української літератури (О. Гончар), "відкривачем України" (Григор Тютюнник) – українського слова, пісні, національного духовного багатства. Відомий у всьому світі учений Іван Огієнко зазначав, що з іменем І. Котляревського асоціюється доба відродження свого національного в Україні [2, с. 189]. "Енеїда" виходить друком у трагічний період історії українського народу – втрати державності, коли "народ утратив усе", але зосталася "при ньому незмінна душа його – його жива мова, хоч і "мужицька", "хлопська" [2, с. 189-190].

Слід зазначити, що до другої половини XVIII століття в Україні – у богослов'ї, філософії, науці, освіті, діловодстві тощо – послуговувалися староукраїнською книжною, або так званою "простою" мовою, у якій синтезувалися церковнослов'янський книжний та народний мовні пласти. Зразком "простої мови" є мова Пересопницького євангелія (1556-1561 pp.). За умови державної незалежності України чи невтручання російського уряду в українські справи "проста мова" могла б розвинути в самобутнє явище, однак політика московських царів, а згодом і петербурзьких імператорів, спрямовувалась на створення єдиного загальноімперського ("общерусского") культурного простору, де функціонувала б лише російська літературна мова. Таким чином, офіційна влада у XVII – XVIII століттях винищувала в Україні літературну "просту" мову, вважаючи її розвиток чинником української національної ідентичності.

Про наступ царського уряду на українську духовність свідчать укази Петра I, Петра III, Катерини II та ін.

1720 р. Петро I заборонив книгодрукування українською мовою. В указі від 5 жовтня 1720 р. він "повеліває" книги Києво-Печерської та Чернігівської друкарень "для совершенного согласія с великороссийскими... справлять прежде печати, дабы никакой розни и особенного наречія во оных не было [3, с. 22-23]."

1729 р. Петро III звелів переписати з української мови на російську всі постанови і розпорядження.

Катерина II кількома указами заборонила викладання українською мовою в навчальних закладах, зокрема в Києво-Могилянській академії, щоб "для преподавания учений присвоен был образ, для всех училищ в Империи нашей узаконенный [3, с. 22-23]."

1769 р. Синод розпорядився вилучити українські букварі з усіх шкіл.

1775 р. Було закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях [4, с. 15].

Таким чином, "Енеїда" І. Котляревського вийшла друком у добу імперської деукраїнізації, знищення української державності (цариця Катерина II позбавила влади останнього гетьмана України і скасувала

гетьманство). "Українська мова, – писав І. Огієнко, – позосталася, як той паралітик при широкій дорозі, – вона була окремою мовою, мовою самостійною, мовою великого народу, але народу, що програв свою державність... Усіма вважалося, що українська мова, як мова літератури й науки, навіки померла разом з козацтвом і Запорізькою Січчю, а простий народ і його мова на увагу не бралися [2, с. 190-191]".

Головна заслуга І. Котляревського, на думку Івана Огієнка, "була в тому, що він рішуче, друком, став на той бік, яким ішла ще жива мова в XVIII столітті, і він знову відновив українську літературну мову в друкованому творі, – він міцно зв'язав перервану було в XVIII столітті в друках – через наказ 1720 р. – нитку нашої літератури живою мовою [2, с. 191]".

Академік О. Білецький писав: "Енеїда" Котляревського з'явилась в епоху, коли історичні обставини поставили під знак питання даліше майбутнє української мови, а також і всієї української культури. Бути чи не бути українському народові, який втратив останні рештки автономії, який перетворився в малій своїй частині в "малоросійське дворянство", а в більшій – у кріпаків і все сильніше відчував соціальний і національний гніт царського уряду? Бути! – відповіла на це запитання поема Котляревського [1, с. 116]".

За відсутності українських шкіл, українських словників, а отже, і жодних мовних норм, І. Котляревський написав шедеври світової літератури – "Енеїду", "Наталку Полтавку" – безписемною на той час мовою. Він "був першим, хто орав цілину української мови й літератури [5, с. 7]". Високо оцінив заслугу І. Котляревського в розвитку української мови М. Коцюбинський: "занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов фенікс з попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури, Івана Котляревського, голосно залунало по широких світах [6, с. 152]".

У творах І. Котляревського український народ засміявся чистою, влучною, дотепною, милозвучною мовою. І. Котляревський "перший розпочав писати мовою, якою говорило населення цілого краю, але в якого не було письменства. Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною, і українська мова, яку вважали тільки місцевою говіркою, з його легкої руки залунала так голосно, що звуки її рознеслись по всій Росії", – писав російський критик В.Г. Короленко [7, с. 174].

"Енеїди владний сміх" (М. Рильський) бере свої витoki з живої мови українського народу, відгомін якої відчувається в літописах Самовидця, С. Величка, у драмах М. Довгалевського, Г. Кониського, у полемічних творах І. Вишенського, у ліричних і сатиричних творах Г. Сковороди, у поезії І. Некрашевича. Котляревський вперше рішуче відкинув віджилі традиції старокнижної мови, використав кращі зразки усної народної творчості, народні думи, пісні, фразеологію. Любов "до свого рідного народу і його мови, що примусила Котляревського писати по-українськи, а публіку – читати його писання і любоватися ними, не з неба впала ані через ніч не виросла, але мусила бути витвором довгої і славної історії України", – зазначав І. Франко. А шведський славіст Альфред Єнсен підкреслював, що поема Котляревського стала, можливо, єдиним щасливим випадком, коли жартівлива трагедія піднялася до рівня класичного твору, який за своєю культурно-історичною вартістю, за художньою досконалістю залишив далеко позаду всі попередні зразки цього жанру в європейських літературах [8, с. 37].

"Котляревський міцно поєднав українську мову з українською літературою – після нього справді нашою літературною мовою остаточно, уже без читання, стала жива народна мова. І від Котляревського вона стала творчо розвиватися вже зовсім самодомо. За прикладом Котляревського пішло багато його наслідувачів, на яких він сильно впливав аж до часу Шевченка", – писав Іван Огієнко [2, с. 195].

"Енеїду" називають енциклопедією українського побуту. Сцени бенкетів, кулачного бою, ворожіння, вечорниць, військових занять, танців, українських ігор, похорону, поминок тощо змальовують яскраві картини звичаїв і побуту українського народу XVIII століття. Назви одягу, взуття, головних уборів, тканин дають змогу уявити зовнішній вигляд українців тієї історичної епохи: Юнона "*сховала під кибалку мичку, щоб не світилася коса, взяла спідницю і шнурівку*", Венера "*взяла очіпок грезетовий і кунтуш з усамі люстровий*" сестра Дідони Ганна "*приходила... в червоній юпочці баєвій, в запасці гарній фаналевій, в стьобжках, в намисті і в ковтках*" (кибалка – головний убір заміжньої жінки: шнурок, дерев'яний обруч або туго скручений шматок полотна, пов'язаний навколо голови, на який закручували волосся; шнурівка – жіночий одяг без рукавів, на зразок жилетки; кунтуш – верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг з відкидними або прорізними рукавами, жіночий – з короткими; очіпок – старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся; грезетовий – із золотої або срібної парчі на шовковій основі; "з усамі" – з широкими золотими галунами, нашитими навхрест на талії по боках; фаналева – з тонкої вовняної тканини; ковтки – серетки).

Античні боги і царі одягнені Котляревським у звичайний одяг українського панства і їдять звичайні українські страви: галушки із салом, борщ, лемішку, куліш, кашу, "зубці, путрю, квашу і з маком медовий шулик", лубенський коровай і полтавські пундики, п'ють горілку, брагу, сирівець, київські наливки і т.д. (лемішка – страва з густо запареного борошна, звичайно гречаного; зубці – страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених; путря – страва з ячної крупи й солодкого квасу; кваша – страва з гречаного чи житнього борошна з солодом, подібна до густого киселю; шулик – корж, политий медом з розтертим маком; пундики – рід печива або пиріжків, тістечко шарами, з підсмаженою на олії цибулею; сирівець – хлібний квас).

З іменем І. Котляревського пов'язують і початок української лексикографії, адже до своєї "Енеїди" письменник уклав "Словарь малороссийских слов...", який містить понад тисячу власне українських слів з їх перекладом російською мовою.

Окремий український правопис І. Котляревський не започаткував – літературний правопис був на той час спільним для російської і української літератури. В основі своїй це старий український правопис. Наведемо уривок з "Енеїди" за оригіналом:

Эней бувъ паробокъ моторный
И хлопецъ хотъ куды козакъ,
На лихо все издавсь проворный,
Завзятѣйшій изъ всѣхъ бурлакъ.

І. Котляревський пише мовою полтавських говорів. Хоч у його творах, особливо в "Енеїді", ще не цілком унормована лексика, проте використано невичерпне лексичне багатство української народної мови (пісень, дум, переказів, приказок, прислів'їв), народний дотеп, гумор, найпоширеніші різновиди мовних засобів (сатиричні, іронічні, глибокий ліризм тощо). А пісні п'єси "Наталка Полтавка" стали народними ("Віють вітри", "Видно шляхи полтавські", "Де згода в сімействі", "Ой я дівчина полтавка", "Чого ж вода каламутна"), що є найвищою оцінкою творчості Івана Котляревського.

Таким чином, І. Котляревський започаткував нову українську літературну мову, використавши загальнонародні багатства української національної мови з високою майстерністю.

Т. Шевченко своєю творчістю завершив процес формування української літературної мови на народному підґрунті. І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко та інші письменники багато зробили для розвитку української літературної мови, її лексико-граматичної будови. А Т. Шевченко "вивів" українську мову "на шлях ширшого літературного розвою" (І. Огієнко), синтезував загальнонародні лексичні, фонетичні, граматичні особливості. Твори Великого Кобзаря увібрали в себе усе багатство української національної мови: простоту і незвичайну ритмомелодіку розмовної мови, різноманітність інтонацій і мелодій пісень, влучність прислів'їв і приказок, мудрість казок, сум народних дум. Т. Шевченко відшліфував народне слово, надав йому естетичної краси, нових фарб, експресії, емоційної сили.

"Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!.." – писав Тарас Шевченко, надаючи особливої виразності звучанню українського слова.

"Україна прокинулася у Шевченкові" (М. Огарьов), який показав усьому світу чарівність, величність і могоутність української мови.

"Твори Шевченка, видані окремою книгою "Кобзар", свідчать про надзвичайне обдарування автора. Він не тільки насичений народною малоросійською поезією, а й цілком оволодів нею, підкорив її собі і дає їй витончену, зразкову форму", – підкреслював відомий діяч української культури М. Костомаров. А російський критик і письменник М. Чернишевський зазначав: "Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література... не потребує нічиєї ласки".

"Кобзар" Т. Шевченка виходить у світ в період грубого наступу на українське слово, зневіри й вагань української інтелігенції, коли на українську мову стали дивитися як на приречену до смерті. Так, у журналі "Вестник Европы" (1815 р., кн. 22, с. 123) було написано "... українська мова в нинішньому стані здатна тільки для таких жартівливих жанрів, як "Енеїда" і дві чи три відомі оди", вона "ніколи не була підведена під граматичні правила". О. Павловський у передмові до української граматики ("Грамматика малоросійського нарѣчя", 1818 р.) назвав українську мову "исчезающее нарѣчие", у зв'язку з чим і вирішив записати її у своїй граматиці.

За словами І. Франка, "Кобзар" Шевченка вибухнув "мов джерело чистої, холодної води", заяснів "невідомою досі в українському письменстві... простотою і поетичною грацією вислову". Забите, загнане царською політикою слово раптом прорвалося, сміливо заявило про своє право на існування, більше того – про "право українського народу на дальше існування і розвиток [9, с. 51]".

Т. Шевченко сміливо вводив народнорозмовну мову в поезію, але це було не просте копіювання, а робота геніального майстра слова, який глибоко знав скарби живої народної мови, народної пісні. У мові Шевченка (у фонетиці, лексиці, наголосі, морфології, синтаксисі) майже відсутні діалектизми (навіть рідної йому Звенигородщини), селянське просторіччя. Якщо в "Енеїді" І. Котляревського ще не цілком унормована лексика (вживаються слова *завладіє* і *заволодіє*, *помре* і *нагло околіє*, *вокруг жизь*, *щот*), не відбита чітко фонетична система з її різноманітними змінами голосних і приголосних (*радість* і *радость*, *бой*, *боль*, *дрижати* і *дрожати*), не унормовані граматичні форми (*милої* і *милой*; *по сотнях*, *по полках* і *по разним сотням*, *по полкам*; *власною своей рукой*), то у творах Т. Шевченка простежується тенденція до унормування української літературної мови. Наприклад, у Котляревського діалектне слово *буцим* зустрічається 11 раз, а літературне *ніби* – 1 раз, у Шевченка – *буцим* – 2 рази, а *ніби* – 64.

Т. Шевченко з почуттям міри вживав лексику і фразеологію церковнослов'янської мови, архаїчні порівняння та метафори українських літописів, образи з давньої історії, античного світу, Біблії.

Великий Кобзар синтезував у своїй творчості усний і писемний варіанти української мови, збагатив її досягненнями світової культури. Поет поповнив літературну мову філософськими термінами (*філософія*, *матерія*, *естетика*, *декабрист*, *свобода* та ін.), літературно-мистецькою і загальнокультурною лексикою (*арена*, *арія*, *гармонія*, *грація*, *епілог*, *епопея*, *елегія*, *інтродукція*, *колега*, *оригінал*, *легіон*, *лабіринт*, *космополіт*, *консиліум* та ін.), ономастичною лексикою (*Богун*, *Наливайко*, *Підкова*, *Гамалія*, *Трясило*,

Чалий, Швачка, Гонта, Дорошенко, Потоцький, Понятковський, Концепольський і под.), топонімічними назвами (Батурич, Звенигород, Монастирище, Лисянка, Лебедин, Сміла, Яр Холодний, Мотрин монастир, Остра брама, Кос-Арал тощо), реальними і міфологічними іменами та назвами стародавнього світу (Архімед, Брут, Прометей, Алкід, Аполлон, Лета, Гінекей, гладіатор та ін.).

Слід відзначити неосяжність діапазону Шевченкового слова, яке відбило в собі всі кольори і барви світу, синонімічні можливості фонетики і граматики мови, багатогранність літературних жанрів, родів і видів, стилістичні можливості української мови. Слово Шевченка відображає в собі духовні скарби народу, його історію, звичаї, культуру. У рідному слові Т. Шевченка вбачав могутню силу:

... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Шевченкове слово віддзеркалює характер українського народу, розкриває його душу в усіх її проявах, стає емоційно-експресивним центром (*ласочка, пташка Оксана; сердяга, убогий, бідний Ярема; чорнобрива Катерина* тощо). Різноманітні форми імен у творах Т. Шевченка демонструють багату словотвірну систему української мови (*Катря, Катруся, Івась, Івашечка, Петрусь, Петруха, Ганнуся, Ганнусенька, Наталонька* тощо). Стилістичні можливості слова передано за допомогою демінутивних словотворчих засобів (*пташечка, лишенько, головонька, оченята, слізоньки, серденько, рученьки, дівчинонька, русалонька, ненька, голубка, місяченько, соловейко, подруженька* та ін.), образної символіки, метафоризації (*хата-могила, сичі вішують; могили сумують, говорять, з вітром розмовляють; Україна журиється, плаче, сиротою блукає над Дніпром* тощо). Варто зазначити, що Т. Шевченко утвердив у літературі й давні українські форми звертань: "*Зоре моя вечірняя, Зійди над горою, Поговорим тихесенько В неволі з тобою*", "*Катерино, серце моє! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся З малим сиротою?*".

Довершеність вислову, гармонія змісту і звучання, музичність мови Т. Шевченка є свідченням глибокого знання поетом джерел рідної мови, чуття мови, розуміння ваги літературної мови в письменстві. У творах Великого Кобзаря ніби "цілий народ... говорить устами свого поета" (М. Костомаров). Підтвердженням цьому є народні пісні на слова Т. Шевченка: "Реве та стогне Дніпр широкий", "Така її доля", "По діброві вітер віє", "Думи мої, думи мої", "Нащо мені чорні брови", "Ой літа орел, літа сизий", "Як умру, то поховайте", "Вітер з гаєм розмовляє", "Зоре моя вечірняя" та ін.

Іван Огієнко, підкреслюючи велику простоту і ясність синтаксису мови Т. Шевченка, зазначав, що "в його творах речення будуються по-народному", "панує так звана паратакса", тобто "рівнорядні речення, а не накопичення підрядних речень до одного головного (гіпотакса)...". Це робить Шевченкову мову ясною і простою. І цим Шевченко створив власний поетичний стиль, що ґрунтується на українській пісні не тільки мовою, але й ритмічною формою [2, с. 215].

Т. Шевченко, як і І. Котляревський, писав свої твори російським правописом (іншого не було). Наведемо зразок з оригіналу 1847 року:

Мени однаково чи буду
Я жить въ украини, чи ни.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене въ снигу начужини
Однаковисинько мени.

Незважаючи на російський правопис, граматика мови Шевченка відображає граматичну систему української загальнонаціональної мови. Він свідомо уникає русизмів, просторіччя, відмовляється від форм типу *говоре, носе, мандровати, мордовати, частовати, утопиця, смієця, Хведір, Хвастів*, які трапляються у творах інших письменників. У творах Великого Кобзаря простежується усталення літературних форм *говорить, носить, Федір, Фастів*, дієслів із суфіксом *-ува- (мурувати, мандрувати)*, правописних форм на *-тсья (утопиться, сміється)* тощо. Т. Шевченко відшліфував свою мову, прагнув зробити її зрозумілою для широкого читацького кола. У листі до брата Микити 1840 р. Шевченко пише: "Брате Микито, треба б тебе полаяти за те, що я твого письма не второпаю: чорт-зна по-якому ти його скомпонував – ні по-нашому, ні по-московському, ні се, ні те... А я ще тебе просив, щоб ти писав по своєму [2, с. 213]".

До Т. Шевченка не було такого письменника чи поета, який би так глибоко знав народну українську мову і зумів виробити естетичні загальнонаціональні мовні норми. Іван Огієнко зазначив: "рік 1840-й, рік виходу першого видання "Кобзаря", поруч з роком 1798-м, роком виходу "Енеїди", став знаменним етапом в історії розвитку української літературної мови [2, с. 215]".

У творах Т. Шевченка остаточно утвердилися і національні назви *Україна, український* [2, с. 215].

Таким чином, І. Котляревський і Т. Шевченко зробили величезний внесок в історію сучасної української літературної мови. І. Котляревський поєднав українську національну мову з українською літературою і започаткував новий етап у розвитку української літературної мови. Продовжив справу Котляревського Т. Шевченко, який став справжнім творцем сучасної української літературної мови, відібравши з національної мови українського народу найкращі лексико-фразеологічні, орфоепічні, граматичні, стилістичні мовні засоби і поєднавши їх у своїх творах у єдину чітку мовностилістичну систему.

Т. Шевченко унормував загальнонародну мову, відкрив для української мови необмежені перспективи подальшого розвитку як мови літературної, вивів українську мову на рівень високорозвинених європейських мов.

Використані джерела

1. Білецький О. І. Зібрання праць : в 5 т. / О. І. Білецький ; АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1965. – Т. 2. – 669 [3] с.
2. Огієнко Іван. Історія української літературної мови / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
3. Окара А. Творчість І. Котляревського та нова парадигма української літературної мови / Андрій Окара // Слово і час. – 1999. – № 9. – С. 22–25.
4. Олійник О. Б. Сучасна українська мова : опорні конспекти / О. Б. Олійник. – К. : Кондор, 2008. – 234 с.
5. Караванський С. Іван Котляревський / Святослав Караванський // Українська мова та література. – 1999. – № 13 – (13 квітня). – С. 7.
6. Коцюбинський М. М. До полтавської думи (Промова на відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві) / М. М. Коцюбинський // І. П. Котляревський у критиці та документах : зб. статей, рецензій, висловлювань. – К. : Держлітвидав, 1959. – 214 с.
7. Короленко В. Г. Котляревський и Мазепа / В. Г. Короленко // І. П. Котляревський у критиці та документах : зб. статей, рецензій, висловлювань. – К. : Держлітвидав, 1959. – 214 с.
8. Хропко П. П. Вивчення художньої майстерності "Енеїди" І. Котляревського // Українська мова і література в школі / П. П. Хропко. – 1977. – № 9. – С. 37–43.
9. Шабліовський Є. Народ і слово Шевченка / Євген Шабліовський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 533 с.

Raiska L., Yanko N.

I.P. KOTLIAREVSKYI AND T.H. SHEVCHENKO IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article deals with the analysis of I.P. Kotliarevskiy and T.H. Shevchenko's works in the context of forming the contemporary Ukrainian literary language history.

Key words: *I.P. Kotliarevskiy, T.H. Shevchenko, the national language, a new literary language, the Ukrainian language, the national identity.*

Стаття надійшла до редакції 19.03.14

